

Marta CHMIELEWSKA¹

KOPALNIE WĘGLA KAMIENNEGO W KATOWICACH

Na obszarze miasta Katowice założono ponad 50 kopalń węgla kamiennego, z których do dziś pracują trzy. Analiza ich rozmieszczenia wykazała, iż w większości były one zlokalizowane w północnej części miasta. Największa ilość kopalń powstała tu w XIX w., a ich intensywny rozwój trwał do końca lat 80. XX w. Restrukturyzacja przemysłu spowodowała spadek liczby tych zakładów i wymogła potrzebę rewitalizacji terenów pogórnicznych. Umiejętnie przeprowadzona pozwala ona zachować część dziedzictwa kulturowego, jakie stanowią kopalnie węgla kamiennego.

1. Wprowadzenie

Górnictwo węgla kamiennego w Europie ma za sobą ponad 200 lat historii. Zapoczątkowane na wielką skalę rewolucją przemysłową w końcu XVIII w., w wielu regionach od kilkudziesięciu lat odchodzi w przeszłość, pozostawiając po sobie ogromną liczbę cennych obiektów przemysłowych, stanowiących dziedzictwo kulturowe. W Polsce na dużą skalę górnictwo węgla kamiennego rozwinęło się na Górnym Śląsku, przyczyniając się do powstania licznych przemysłowych miast oraz rozwoju gospodarczego regionu.

Katowice – stolica województwa śląskiego, a zarazem miasto leżące w centrum przemysłowej konurbacji – są typowym miastem industrialnym. Górnicza działalność w znacznym stopniu wpłynęła na obecny kształt miasta oraz jego zagospodarowanie przestrzenne. Współcześnie, po 20 latach restrukturyzacji górnictwa węgla kamiennego, z krajobrazu Katowic systematycznie znikają tak charakterystyczne dla kopalń wieże szybów, kominy i hałdy, a przestrzeń poprzemysłowa poddawana jest rewitalizacji.

Celem artykułu jest przedstawienie rozwoju górnictwa węgla kamiennego w Katowicach. Zrealizowanie celu wymagało w pierwszej kolejności identyfikacji kopalń, które znajdowały się na badanym obszarze, oraz analizy ich rozmieszczenia, a następnie prześledzenia historii tychże zakładów przemysłowych, z uwzględnieniem zago-

¹ Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej.

spodarowania terenu pokopalnianego w przypadku obiektów zlikwidowanych. Z uwagi na liczne zmiany powierzchni miasta na przestrzeni lat, badania przeprowadzone zostały we współczesnych granicach administracyjnych Katowic, osiągniętych w 1975 r. Zakres czasowy opracowania obejmuje okres od połowy XVIII w., kiedy to powstała tu pierwsza kopalnia węgla kamiennego, aż po czasy współczesne. Temat ten podjęto z uwagi na szybkość przemian dokonujących się w przestrzeni miejskiej Katowic i coraz bardziej kurczącą się liczbę zachowanych w mieście cennych obiektów pogórnich.

2. Charakterystyka obszaru badań

Katowice położone są na południu Polski, w centralnej części województwa śląskiego. Są miastem stosunkowo młodym, ale charakteryzującym się dynamicznym rozwojem. Powstały w 1865 r. jako niewielkie miasteczko, o powierzchni około 5 km², obecnie zajmują 35-krotnie większy obszar i należą do największych miast w kraju. Do niedawna kojarzone głównie z przemysłem ciężkim, wraz z regionem aspirują dziś do miana metropolii.

Pod względem geologicznym Katowice są położone na granicy pomiędzy niecką górnośląską i górnośląską strefą fałdową, w północno-wschodniej części bloku górnośląskiego (Buła i in., 2008). Blok ten stanowi część większej jednostki tektonicznej określanej jako Brunovistulicum. W karbonie, od wczesnego namuru po najmłodszy westfal, na tym obszarze rozwijały się aktualnie eksploatowane utwory węglonośne, początkowo paraliczne, a później limniczne. Natomiast obecnie obserwowane struktury utworzyły się w wyniku późnokarbońskich deformacji tektonicznych pokrywy paleozoicznej (Kotas, 1982). Katowice znajdują się w obrębie jednostki o charakterze złożowo-ekonomicznym jaką jest Górnośląskie Zagłębie Węglowe (GZW), której zasięg wyznacza linia intersekcyjna karbońskich utworów węglonośnych na powierzchni podpermsko-mezozoicznej i podkenozoicznej w obszarze bloku górnośląskiego (Buła i in., 2008).

3. Identyfikacja i rozmieszczenie kopalń węgla kamiennego w Katowicach

W wyniku analizy źródeł historycznych i kartograficznych zawartych w literaturze zlokalizowano na terenie Katowic ponad 50 kopalń węgla kamiennego (tab. 1). Tak duża ich liczba wynika z faktu, iż większość z nich była niewielkimi zakładami przemysłowymi, które prowadziły wydobywanie tylko przez krótki okres czasu, lub szybko zostały przyłączone do większej kopalni. Do XX w. przetrwało 12 z nich, a dziś funkcjonują już tylko 3.

Przestrzenne rozmieszczenie kopalń węgla kamiennego we współczesnych granicach Katowic pokazuje rys. 1. Jest ono nierównomierne. Kopalnie zdecydowanie

Tabela 1. Katowickie kopalnie węgla kamiennego (wg roku założenia)

Table 1. Coal mines in Katowice (according to year of establish)

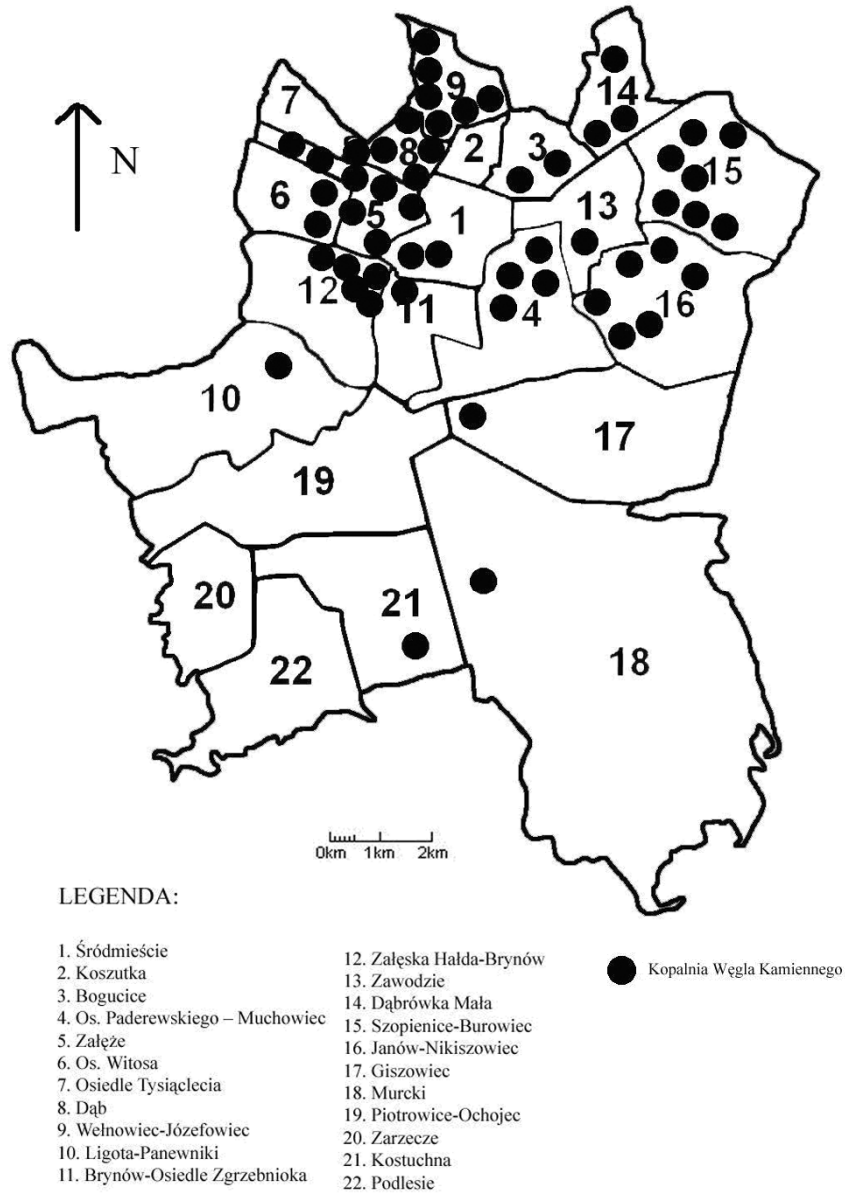
Rok założenia	Nazwa	Lokalizacja (dzieln. Katowic)	Zakończenie działalności
1754	Emanuelssegen (Murcki)	Murcki	Działa nadal (2010 połączona z kop. Staszic)
1787	Fürstin Hedwig	Dąb	1790
1788	Caroline	Wełnowiec	XIX w. (włączona do kop. Hohenlohe)
1788	Bergthal	Janów	1823
1792	Charlotte	Załęże	1858 (włączona do kop. Victor)
1801	Hohenlohe	Wełnowiec	1933
1801	Beata	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1805	Neue Hedwig	Dąb	XIX w.
1821	August	Wełnowiec	XIX w. (włączona do kop. Hohenlohe)
1822	Maria	Wełnowiec	XIX w. (włączona do kop. Hohenlohe)
1823	Ferdynand (Katowice)	Bogucice	1999
1834	Gute Amalie	Janów	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1834	Alfred	Wełnowiec	1859r. (włączona do kop. Hohenlohe)
1835	Morgenroth	Janów	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1838	Belle - Alliance	Bogucice	XIX w. (włączona do kop. Ferdynand)
1838	Waterloo	Dąb	Pocz. XX w. (włączona do kop. Eminencja)
1838	Święci Trzej Królowie	Załęże	XIX w.
1838	Neue Beate	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1838	Szczęście Luizy	Szopienice	XIX w.
1838	Guter Traugott	Szopienice	XIX w.
1839	Elfriede	Szopienice	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1839	Albert	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1840	Kleofas	Załęże	Pocz. XIX w.
1840	Jenny	Załęże	XIX w. (włączona do kop. Kleofas)
1840	Joseph	Załęże	XIX w. (włączona do kop. Kleofas)
1840	Hütte	Wełnowiec	XIX w. (włączona do kop. Hohenlohe)
1840	Wilhelms Freude	Muchowiec	1920 (włączona do kop. Ferdynand)
1841	Arthur	Dąb	1853r. (włączona do kop. Ferdynand)
1841	Victor	Załęże	XIX w. (włączona do kop. Oheim)
1841	Adam	Załęże	XIX w. (włączona do kop. Kleofas)
1841	Eva	Załęże	XIX w. (włączona do kop. Kleofas)

Rok założenia	Nazwa	Lokalizacja (dziel. Katowic)	Zakończenie działalności
1841	Edwin	Szopienice	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1841	Preservativ	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1842	Oheim (Wujek)	Brynów	Działa nadal
1843	Kleine Helene	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1844	Georg (Jerzy)	Dąbrówka Mała	XX w.
1844	Rinaldo	Załęże	XIX w. (włączona do kop. Kleofas)
1845	Szadok	Ligota	1883
1855	Corax	Zawodzie	1920 (włączona do kop. Ferdynand)
1855	Mammouth	Muchowiec	1920 (włączona do kop. Ferdynand)
1856	Wildsteinssegen	Szopienice	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1856	Jutrzenka	Dąbrówka Mała	XX w.
1856	Arcone	Śródmieście	XX w. (włączona do kop. Wujek i Katowice)
1859	Schelling	Śródmieście	XX w. (włączona do kop. Wujek)
1859	Bonin	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1859	Eisenach	Muchowiec	1920 (włączona do kop. Ferdynand)
1868	Teichmannshoffnung	Szopienice	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1872	Abendroth	Szopienice	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
poł. XIX w.	Guter Albert	Janów	XIX w. (włączona do kop. Giesche)
1883	Giesche (Janów, Wieczorek)	Janów	Działa nadal
1896	Martin – Nordfeld	Muchowiec	1920 (włączona do kop. Ferdynand)
1897	Nowa Rezerwa	Brynów	1899 (włączona do kop. Oheim)
1901–1903	Böer (Boże Dary)	Kostuchna	Poł. XX w. (połączona z kop. Murcki)
1905	Eminenz (Gottwald)	Dąb	Poł. XX w. (połączona z kop. Kleofas)
1924	Polska (Dąbrówka Śląska)	Dąbrówka Mała	XX w.
1964	Staszic	Giszowiec	Działa nadal (2010 połączono z kop. Murcki)
1968	kopalnia doświadczalna Jan	Janów	1993

Źródła: Borowy (1992, 1997); Jedynek (2004); Kossuth (1965); Rączkowski (2009); Starnawska (1990); Szaflarski (1978); Szaraniec (1980, 2001), Tkocz (1996).

dominowały w północnej części miasta – w dzielnicach Wełnowiec, Dąb, Załęże, Szopienice, Janów, Brynów i Muchowiec (tab. 1). W południowej jego części zlokalizowane były jedynie dwa zakłady. Na taki stan rzeczy wpływ miały stosunki własnościowe ziem – południowa część miasta należała w całości do księcia pszczyńskiego,

a północna była w rękach kilku przemysłowców. Istotna była też lokalizacja dzisiejszego śródmieścia (a pierwotnego załążka miasta), nieco na północ od centralnej części Katowic.

Rys. 1. Rozmieszczenie kopalń węgla kamiennego w Katowicach

Fig. 1. Location of coal mines in Katowice

4. Historia rozwoju górnictwa węgla kamiennego w Katowicach

4.1. Rozwój w XVIII i XIX w.

Górnictwo węgla kamiennego mogło się rozwinąć w Katowicach dzięki występującym w podłożu pokładom tego surowca. Jednak jego wydobywanie na dużą skalę zderminował tu rozwój hutnictwa. Miasto Katowice ma rodowód kuźniczy – już w średniowieczu na rzece Rawie (zwanej wtedy Roździanką) istniały 4 kuźnice, przetwarzające płytko zalegające w okolicy rudy żelaza. W dobie rewolucji przemysłowej kuźnice zastąpione zostały przez huty, w których jako paliwo zastosowano koks, co spowodowało gwałtowny wzrost zapotrzebowania na węgiel (Starnawska, 1990).

Pierwsza katowicka kopalnia węgla kamiennego powstała w 1754 r. i jest ona zarazem najstarszym tego typu zakładem na Górnym Śląsku. Kopalnia „Emanuelsegen” (dziś „Murcki”), o której mowa, wydobywa węgiel do dziś. Pozostałe cztery XVIII-wieczne kopalnie przetrwały jedynie do połowy XIX w. (tab. 1).

Największa ilość kopalń węgla kamiennego powstała na badanym obszarze w XIX w. (tab. 1), były to jednak w większości niewielkie zakłady, z których część tworzono tylko na potrzeby poszczególnych hut. W tych czasach założycielem kopalni mógł zostać praktycznie każdy. Zakłady wydobywcze powstawały więc jeden przy drugim, aż do momentu rozparcelowania wszystkich pól górniczych. Później następowało ich scalanie, bogatsi właściciele skupowali udziały sąsiednich kopalń, po czym przyłączali je do swojej, tworząc większe zakłady (Borowy, 1992).

4.2. Rozwój w XX i XXI w.

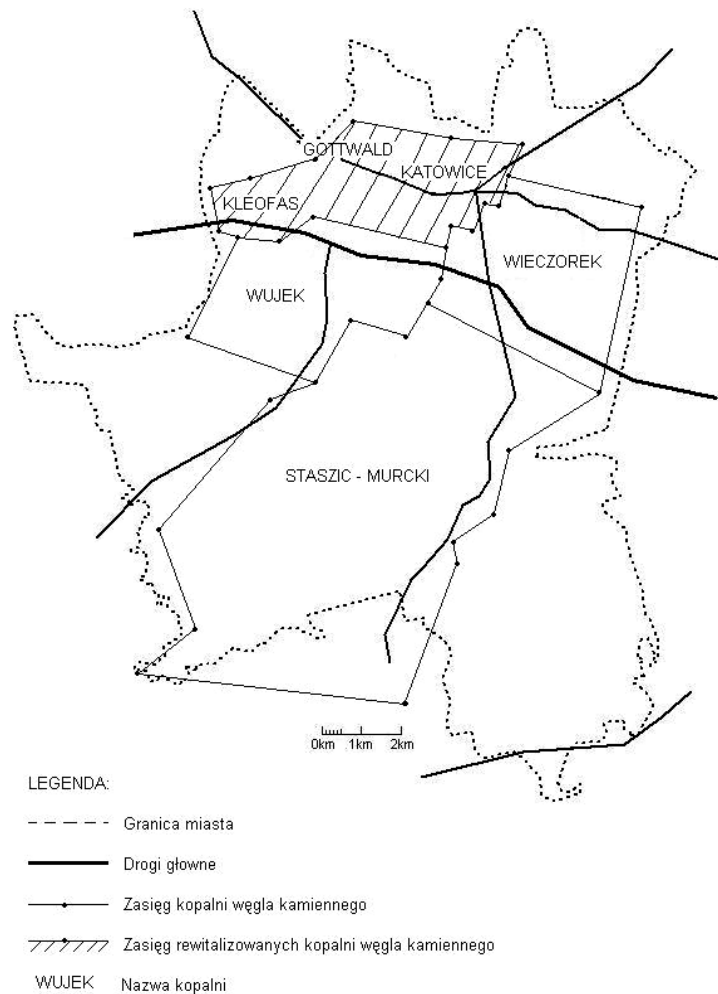
Na początku XX w. na obszarze Katowic powstały 2 nowe zakłady wydobywcze: „Eminencja” i „Böer”, były to ostatnie kopalnie założone w czasie przynależności Katowic do państwa niemieckiego. W 1924 r., kiedy ziemie te należały już do Polski, utworzono w Dąbrówce Małej kopalnię „Polska”. W okresie międzywojennym większość zakładów wydobywczych nadal znajdowała się w rękach prywatnych i często wchodziła w skład przemysłowych koncernów (Starnawska, 1990).

W czasie II wojny światowej większość katowickich zakładów działała nieprzerwanie. Katowice były dla okupanta miastem niemieckim, które odzyskano. Kiedy wojna była już dla Niemców przegrana, zamierzano zniszczyć zakłady, poprzez ich zalanie, jednak górnicy większości kopalń do tego nie dopuścili. Dzięki temu, po zakończeniu wojny, kopalnie gotowe były do ponownego uruchomienia. Musiały tylko poczekać na uruchomienie kolei, gdyż nie było możliwości transportu węgla (Borowy, 1992; Szarfarski, 1978; Szaraniec, 1980; Topol, 1980).

Tuż po wojnie kopalnie nie były w stanie powrócić do wcześniejszego poziomu eksploatacji, ze względu na zniszczenia i małą ilość pracowników dołowych. Wymagały one gruntownej renowacji, przede wszystkim wymiany maszyn i urządzeń, z czym uporano się dość szybko. Większość wydobywanego urobku przeznaczano, mimo ogromnego zapotrzebowania na węgiel w kraju, na eksport do ZSRR. Co więcej, ceny,

za jakie go sprzedawano, były dużo niższe, niż koszty wydobycia. Górnicy za swoją pracę otrzymywali żywność (Borowy, 1992; Serafin, 1980).

W 1945 r. kopalnie zostały znacjonalizowane. W celach organizacyjnych powstały jednostki jednoczące górnośląskie kopalnie – tzw. „Zjednoczenia”. W skład „Katowickiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego” weszły początkowo kopalnie: „Janów” (później „Wieczorek”), „Kleofas”, „Katowice”, „Wujek”, „Mysłowice” i „Eminencja” (później „Gottwald”). W 1957 r. zjednoczenie to przejęło również chorzowskie kopalnie, a w 1968 r. kopalnie „Murcki” i „Lenin” (dziś „Wesoła”). W 1982 r. „Zjednoczenia” zastąpiono „Zrzeszeniami”, a w 1984 r. „Gwarectwami”. „Katowickie Gwarectwo Węglowe” przetrwało do 1989 r. (Borowy, 1997).

Rys. 2. Kopalnie węgla kamiennego w Katowicach w XXI w.

Fig. 2. Coal mines in Katowice in 21st Century

Przez cały okres Polski Ludowej następowała intensywna rozbudowa istniejących kopalń oraz zwiększanie wydobycia węgla, zakładane w kolejnych planach 5-letnich. Ważnym czynnikiem sprzyjającym temu rozwojowi było współzawodnictwo międzyzakładowe (Serafin, 1980). W tym okresie powstały dwie ostatnie kopalnie węgla kamiennego w Katowicach: „Staszic” i kopalnia doświadczalna „Jan”. Warto w tym miejscu nadmienić, iż w innych regionach Europejskich już od lat 60. prowadzono ograniczanie wydobycia węgla, ze względu na malejącą jego opłacalność.

Intensywny rozwój przemysłu ciężkiego trwał w Polsce do końca lat 80. XX w., do momentu rozpoczęcia transformacji ustrojowej kraju, która wymogła restrukturyzację tradycyjnych gałęzi przemysłu, w tym górnictwa (Tkocz, 2001). Zaczęto zatem redukcję wydobycia węgla poprzez zamykanie nierentownych zakładów. Kopalnie likwiduje się stopniowo – poprzez łączenie zakładów i unieruchamianie poszczególnych jego części. Do tej pory zamknięto w ten sposób trzy duże zakłady: „Gottwald”, „Kleofas” i „Katowice”. W styczniu 2010r. dokonano połączenia dwóch kolejnych kopalń „Murcki” i „Staszic”. Zatem obecnie w Katowicach wydobywają węgiel 3 kopalnie: „Wujek”, „Wieczorek” i „Staszic – Murcki” (rys. 2).

4.3. Rewitalizacja terenów pogórnich

Kopalnie węgla kamiennego zajmują duże powierzchnie i charakteryzują się specjalistyczną zabudową. W momencie likwidacji pojawia się problem, co dalej zrobić z zajmowanym przez nie terenem? Pojawia się również pytanie, które elementy zabudowy kopalni są warte zachowania? Oczywiście jest, że nie da się zachować całej infrastruktury, ale powstają projekty rewitalizacyjne, które umiejętnie nadają poprzemysłowym obiektom nowe znaczenie. Duża powierzchnia terenów pokopalnianych stwarza wiele możliwości ich adaptacji.

W Katowicach rewitalizacji wymagały tereny trzech samodzielnych niegdyś kopalń: „Gottwald” („Eminencja”), „Kleofas” i „Katowice”, które w wyniku scalania związanego z ich restrukturyzacją, w ostatnich latach swego istnienia funkcjonowały wspólnie (rys. 2). Jako pierwsza z nich zamknięta została kopalnia „Gottwald”, następnie „Katowice”, a ostatnia „Kleofas”. Program rewitalizacji dwóch pierwszych jest już realizowany, nie ma natomiast decyzji co do zagospodarowania terenu po trzeciej z nich.

Teren po kopalni „Gottwald” („Eminencja”) przeznaczono, w ramach „Programu Rewitalizacji Miasta Katowice” (2004), pod budowę centrum handlowo-rozrywkowego Silesia City Center. W projekcie udało się zachować dwa pokopalniane budynki, w których mieści się kaplica św. Barbary oraz dyrekcja centrum, galeria sztuki i restauracja, oraz wieżę szybu kopalnianego „Jerzy”, która stała się symbolem centrum. Na terenie po kopalni „Katowice” powstaje natomiast nowa siedziba Muzeum Śląskiego, której integralną częścią mają być zabytkowe budynki kopalniane z przełomu XIX i XX wieku. Obecnie trwają prace przygotowujące teren pod budowę oraz prace konserwatorskie zabytkowych obiektów (Szajnowska-Wysocka, 2008).

3. Podsumowanie

Historia katowickiego górnictwa węgla kamiennego dobiega końca. Obecnie działają tu tylko 3 kopalnie, z ponad 50 występujących niegdyś w granicach miasta Katowice. Współcześnie, w dobie restrukturyzacji przemysłu, nierentowne zakłady są zamykane, a tereny po nich są rewitalizowane – nabierają zatem nowego znaczenia. Pozytywnym aspektem działań rewitalizacyjnych jest coraz większa świadomość potrzeby zachowania pogórnich zabytków, fragmentów zabudowy czy nawet maszyn, jako dziedzictwa kulturowego regionu, i wkomponowywania ich w obiekty powstające w miejscu kopalni, co łączy jego górniczą przeszłość z nowoczesną przyszłością.

Literatura

1. BOROWY R., *Kopalnia „Kleofas” 1792–1992*. Wyd. DANROM. Katowice. 1992.
2. BOROWY R., *Wczoraj–dziś–jutro... Kopalnia „Katowice-Kleofas”*. *Historia węglem pisana*. Wyd. Usługi Poligraficzno-Wydawnicze Piotr Tyrantia. Katowice. 1997.
3. BUŁA Z., ŻABA J., HABRYN R., *Regionalizacja tektoniczna Polski – Polska południowa (blok górnośląski i blok małopolski)*. *Przegląd Geologiczny*, 56 (10). 2008, 912–920.
4. JEDYNAK Z., *Rozwój górnictwa węglowego w okolicach Katowic (do 1922) i jego wpływ na przemiany ludnościowe regionu*. [w:] Katowice w 138 rocznicę uzyskania praw miejskich. Instytut Górnośląski. Katowice. 2004.
5. KOSSUTH S., *Górnictwo węglowe na Górnym Śląsku w połowie XIX w.*. Wyd. Śląsk. Katowice. 1965.
6. KOTAS A., *Zarys budowy geologicznej Górnośląskiego Zagłębia Węglowego*. [w:] Przewodnik 54 Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego. Sosnowiec. Wydawnictwa Geologiczne. Warszawa. 1982, 45–72.
7. RĄCZKOWSKI A., *110 lat kopalni „Wujek”, 35 lat oddania do eksploatacji kopalni „Śląsk”*. Katowicki Holding Węglowy S.A. Katowice. 2009.
8. SERAFIN F., *Produkcja przemysłowa klasy robotniczej Katowic*. [w:] Klasa robotnicza Katowic w Polsce Ludowej. Pod red. Szarańca L. i Topola A. wyd. Śląsk. Katowice. 1980.
9. STARNAWSKA J., *Dzieje Katowic (1299–1945)*. Muzeum Historii Katowic. Katowice. 1990.
10. SZAFIARSKI J. [red], *Katowice 1865–1945: zarys rozwoju miasta*. Śląski Instytut Naukowy w Katowicach. Katowice. 1978.
11. SZAJNOWSKA – WYSOCKA A., *Rewitalizacja obszarów pogórnich (na przykładzie KWK „Katowice-Kleofas”)*. [w:] Geograficzne aspekty antropopresji. Pod red. Absalona D., Hibszer A. PTG Oddział Katowicki. Sosnowiec. 2008, 115–120.
12. SZARANIEC L., *Kopalnia Węgla Kamiennego „Wieczorek”, Zarys monograficzny*. KWK „Wieczorek”. Katowice. 2001.
13. SZARANIEC L., *Osady i osiedla Katowic*. Wyd. Śląsk. Katowice. 1980.
14. TKOCZ M., *Restrukturyzacja przemysłu regionu tradycyjnego*. Wyd. UŚ. Katowice. 2001.
15. TKOCZ M., *Rola przemysłu w strukturze funkcjonalnej i przestrzennej Katowic*. Kronika Katowic. t. VI. Katowice. 1996, 61–74.
16. TOPOL A., *Rola klasy robotniczej i partii robotniczych w pierwszych latach władzy ludowej*. [w:] Klasa robotnicza Katowic w Polsce Ludowej. Pod red. Szarańca L. i Topola A. wyd. Śląsk. Katowice. 1980.

COAL MINES IN KATOWICE

In area of city Katowice there were localized over 50 coal mines and only 3 of them are currently mining. Most of them was built in 19th century and was located in north part of Katowice. The coal mining was here intensively developed until 1989. Along with the transformation of political system appeared the need for restructuring the industry. Coal mining turned out to be unprofitable and the closing down of mines has started. Now the revitalisation of post-mining wasteland is needed. Skillfully prepared revitalisation makes possibilities to provide cultural heritage which is in coal mines.